

зменшення кількості осіб, які змінюють місце свого постійного проживання в межах адміністративно-територіальних одиниць України. Цю тенденцію підтверджують і нововведені та розраховані коефіцієнт стійкості населення щодо внутрішньообласних виїзних міграцій та індекс внутрішньообласної переселенської активності населення, які відображають частку населення регіонів України, яка не брала участі у процесах вибуття з досліджуваної території та рівень активності розвитку процесів міграції зі зміною постійного місця проживання на територіальних

утвореннях одного рівня.

Порівняння розподілу регіонів України за індексами внутрішньообласної переселенської активності населення та за абсолютними показниками підтверджує необхідність зваженого підходу до трактування абсолютних показників міграції населення, а аналіз особливостей переселенської активності населення відображає перспективну тенденцію розвитку внутрішньообласних міграцій населення в Україні – зниження зовнішньої й збільшення внутрішньої міграційної активності населення.

1. *Западнюк С.О.* Міграції населення України: передумови, динаміка та наслідки розвитку / Наук. ред. Л. Г Руденко. – К.: Академперіодика, 2011. – 240 с.
2. *Кузьмин А. И.* Показатели миграции // Курс лекций «Основы демографии». – Лекция 13 // <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/47081>
3. Людський розвиток регіонів України: методика оцінки та сучасний стан / Рада з вивчення продуктивних сил України НАНУ; ПРООН. Е. М. Лібанова, Н. С. Власенко, О. С. Власюк, І. В. Калачова, О. В. Макарова. – К.: СПД Савчина, 2002. – 123 с.
4. Міграційний рух населення України у 2009 році // <http://www.ukrstat.gov.ua/>
5. Регіони України 2006. – К., 2007. – Ч. 1–2.
6. Статистичний щорічник України за 2009 рік / Державний комітет статистики України. – К., 2010. – 566 с.
7. *Хомра А. У.* Миграция населения: вопросы теории, методики исследования. АН УССР, Ин-т экономики. – К.: Наук. думка, 1979. – 148 с.

Інститут географії НАН України, Київ

Стаття надійшла до редакції 5.04.2012

УДК 911.3

Т.В. Єрошина

ЕКОЛОГІЧНО ЧИСТА ПРОДУКЦІЯ АПК: СУТЬ ПОНЯТТЯ, СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ

Т.В. Єрошина

ЭКОЛОГИЧЕСКИ ЧИСТАЯ ПРОДУКЦИЯ АПК: СУТЬ ПОНЯТИЯ, ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ

Институт географии НАН Украины, Киев

Обращается внимание на проблемы понимания сути понятия «экологически чистая продукция АПК». Рассматривается история формирования и развития системы экологически чистого производства. Выделены основные общественно-географические подходы и направления в изучении производства экологически чистой продукции АПК.

Ключевые слова: экологически чистая продукция; экологически чистое производство; органическое земледелие; рациональное природопользование.

T. Yeroshina

AGRICULTURAL ORGANIC PRODUCTS: THE ESSENCE OF THE NOTION, APPROACHES TO INVESTIGATION IN HUMAN GEOGRAPHY

Institute of Geography of the NAS of Ukraine, Kyiv

Attention is drawn to the problems of understanding the essence of “agricultural organic products” notion. The history of forming and development of organic food production is considered. The main social-geographic approaches and directions to the research of agricultural organic food production are determined.

Keywords: agricultural organic products; organic food production; organic farming; conservancy.

Екологічні проблеми, пов'язані з виснаженням та забрудненням земельних ресурсів, зменшенням родючості ґрунтів, розвитком ерозії, що значно знижує агротехнічний потенціал земель та, з іншого боку, зростаючі вимоги споживачів до харчових продуктів, їх цінності та придатності до споживання

стимулюють потребу у виробництві якіснішої та кориснішої сільськогосподарської продукції. Постає питання розроблення екологічно безпечніших моделей сільськогосподарського розвитку, промислового перероблення продукції і, відповідно, підвищення її якості. У зв'язку з цим, виник-

ло поняття *«екологічно чиста продукція АПК»*.

Вивчення проблем виробництва екологічно чистої продукції АПК має глибокий суспільно-географічний зміст. Йдеться про соціально-економічний розвиток регіону загалом і особливості формування споживчого попиту на цю продукцію, наявність сприятливих ґрунтово-кліматичних умов для вирощування сільськогосподарської продукції, виробничо-технічних можливостей для її перероблення з використанням екологічно безпечних технологій. Велику роль відіграє розвиток інфраструктури, маркетингу, у тому числі врахування кон'юнктури регіонального ринку, оскільки ця продукція обходиться значно дорожче.

Наприкінці ХХ ст. починає швидко розвиватися світовий ринок екологічно чистої продукції харчування. З часом екологічно чисте виробництво починає перетворюватися на стратегію інноваційного розвитку АПК більшості країн світу. За даними експертів IFOAM і науководослідного Інституту біоземлеробства (FiBL), нині виробництво екологічно чистої сільськогосподарської продукції розвивається у 153 країнах світу, а обсяг ринку досягає 50-60 млрд доларів США [31]. Найбільший сегмент світового ринку екопродукції займають овочі та фрукти, продукція дитячого харчування, молоко, яловичина, сільськогосподарська сировина для переробки (США, Швейцарія, Австралія, Аргентина, Китай, Італія, Бразилія, Німеччина та ін.) [21, 24, 25, 32].

Досвід виробництва екологічно чистої продукції є особливо важливим для України не лише в сенсі можливості отримання екологічно чистої продукції АПК, а й мінімізації негативного впливу на довкілля.

У вітчизняній та зарубіжній літературі досить широко висвітлюються практичні й теоретичні питання розвитку екологічно чистого виробництва продукції АПК. Серед вітчизняних вчених вивченням зарубіжного досвіду впровадження екологічного землеробства займаються В.В. Підліснюк, В.І. Артиш, М.І. Кобець, П.В. Писаренко, розробкою шляхів вирішення проблем сучасного землеробства – В.Ф. Сайко, обґрунтуванням наукових засад впровадження й розвитку екологічно чистого землеробства – Б.В. Буркинський, аналізом тенденції розвитку ринку української екологічно чистої продукції – Є.В. Милованов, Т.О. Зайчук, Т.Г. Дудар, проблемами сертифікації екологічно чистого сільського господарства в Україні – В.І. Вовк, аналізом сучасного стану агросфери України – О.О. Созінов, П.Т. Саблук, С.Ю. Булігін, дослідженням умов вирощування екологічно чистої овочевої продукції в Україні – В.О. Шлапак, а також багато інших питань впровадження екологічно чистих технологій агропромисловості порушують С.С. Ан-

тонець, А.Д. Балаєв, В.І. Кисіль, М.К. Шикуча, М.В. Капштик, В.К. Коновальчук та інші.

У зарубіжній літературі значна увага приділяється питанням розвитку екологічно чистого агропромисловості в світі й світового ринку екологічно чистої продукції [31, 32], проблемам сертифікації екопродуктів в США та країнах Європи [21], особливостям формування попиту на цю продукцію та мотивації її споживання [25], в Росії, зокрема, – особливостям формування ринку екопродукції [4], організаційно-правовим проблемам виробництва, сертифікації та реалізації екологічно чистої продукції АПК [20].

Особливо актуальними є суспільно-географічні дослідження виробництва екологічно чистої продукції АПК, оскільки поки що немає цілісного розуміння розвитку екологічно чистого виробництва, як міжгалузевого виробничо-територіального утворення, розвиток якого спрямований на задоволення запитів суспільства, підвищення якості життя населення. Таке дослідження ґрунтується на екологічній парадигмі та парадигмі взаємодії суспільства і природи.

Виробництво екологічно чистої продукції АПК – це багатофункціональний агроекологічний процес, що базується на ретельному управлінні агроекосистемами на соціальному, екологічному та економічному рівнях. Характерними ознаками екологічно чистого виробництва є застосування екологічно безпечних технологій на всіх етапах отримання продукції, відмова від хімічних засобів захисту рослин та мінеральних добрив у сільському господарстві, від стимуляторів росту й антибіотиків у тваринництві, заборона використання генно-модифікованих організмів (ГМО). Крім цього, екопродукція виготовляється згідно з обов'язковими вимогами законодавчих актів і національних нормативних документів, міжнародних і національних стандартів, процедур інспекції та сертифікації.

Ідея екологічно чистого виробництва сільськогосподарської продукції виникла у 60-х роках ХХ ст. у США і була спрямована на зменшення антропогенного забруднення природних ландшафтів і надмірного використання земельних ресурсів. Спочатку виробництвом екологічно чистої продукції займалися окремі фермери або дрібні фермерські господарства. Оскільки виробничий процес був дуже високозатратним, екопродукція реалізувалась за значно вищими цінами і лише в поодиноких спеціалізованих магазинах [4]. З часом дрібні фермерські господарства почали розширюватися, утворювати великі компанії. Оскільки екологічно чисте виробництво виявилось доволі прибутковим і перспективним бізнесом виникла потреба державного регулювання розвитку цієї сфери економічної діяльності. Назри-

ла проблема стандартизації та маркування екопродукції. Це стало підґрунтям для надання органічному (екологічно чистому) виробництву офіційного статусу як важливого напрямку розвитку світової харчової індустрії.

Світовий досвід засвідчив, що впровадження екологічно чистих технологій у виробництво харчової продукції дозволяє підвищити рівень її рентабельності та конкурентоспроможності, зменшити виробничі витрати підприємств, створити основу для екологічно безпечного розвитку економіки, створити додаткові робочі місця у сільській місцевості й нові перспективи для малих і середніх фермерських господарств, підвищити рівень життя й здоров'я населення, перейти на науково обґрунтовану систему землекористування тощо. Виробництво екопродукції може бути важливим напрямком експортної діяльності у сфері АПК.

Слід зауважити, що на структуру, спеціалізацію і територіальну організацію екологічно чистого виробництва значно впливає наявність сприятливих ґрунтово-кліматичних умов, великих площ родючих сільськогосподарських земель, екологічний стан території, споживчий попит на екопродукцію. Водночас зазначені фактори є основою для формування таких елементів територіальної структури господарства, як спеціалізовані райони, зони, ареали виробництва [13].

У сучасних публікаціях поки що немає єдиного загальноприйнятого визначення поняття **«екологічно чиста продукція»**. Найбільш загальне поняття було сформульовано в 70-х рр. ХХ ст. фахівцями з ведення землеробства і садівництва за органічною технологією (organic gardening and farming). Екологічно чиста продукція у їхньому розумінні – це продукція, вирощена без пестицидів, штучно виготовлених мінеральних добрив, на ґрунті, вміст гумусу в якому поновлюється шляхом внесення органічних речовин, а вміст мінералів збільшується завдяки внесенню природних мінеральних добрив. Така продукція не має бути обробленою консервантами, гормонами, антибіотиками і т.п. [28]. Згодом це визначення було доповнено дослідниками Організації Об'єднаних Націй з сільськогосподарства та продовольства (FAO) і Всесвітньої організації здоров'я (WHO) та викладено у «Кодексі Алиментаріус» Комісії з харчових продуктів, в інструкціях щодо виробництва, перероблення, торгових позначень, маркетингу органічних продуктів харчування FAO/WHO. В доповненнях зазначалася мета щодо виробництва екопродукції й основні принципи сільськогосподарської екології [30].

Слід зазначити, що в різних країнах існують деякі термінологічні відмінності при позначенні продукції екологічно чистого (еквіваленти – органічного, біологічного) виробництва. Наприклад, в країнах ЄС та США єдиним офіційно прийнятим

позначенням є термін **«органічна продукція»** (organic food, або organic products). В інших країнах Європи та СНД, крім зазначеного, також вживають терміни **«екологічно чиста»**, **«біоорганічна»** та **«екологічно безпечна» продукція**.

У країнах ЄС екологічно чистою (органічною) продукцією вважається тільки та, яку було вироблено, оброблено та реалізовано відповідно до органічних стандартів Постанови Комісії (ЄС) №889/2008 або стандартів Міжнародної федерації органічного сільського господарства (IFOAM) [23, 29].

У деяких країнах існують власні національні стандарти екологічно чистого виробництва. Наприклад, у Швейцарії екологічно чистою (органічною) продукцією вважається та, до складу якої входить не менше 90% сировини екологічно чистого виробництва за швейцарськими стандартами [22]. В Японії органічна сільськогосподарська продукція має бути вироблена на основі використання компостів із заборотою сільськогосподарських хімікатів та добрив не менше ніж за 2 роки перед висіванням та насадженням. При цьому забороняється використання сільськогосподарських хімікатів та добрив, а також ГМО на всіх виробничих стадіях [27].

У США Постановою федерального органу Національної органічної програми (NOP) (7 CFR 205) закріплено, що екологічно чистою (органічною) вважається продукція, вироблена та оброблена без застосування синтетичних хімікатів, за винятком тих, що дозволені стандартами Organic Foods Production Act (OFPA). Ця сільськогосподарська продукція (за винятком тваринницької) має бути вирощена на полях, що впродовж останніх 3 років не оброблялися із застосуванням заборонених речовин, у тому числі синтетичних. Така продукція має відповідати вимогам, визначеним угодою між виробниками та сертифікаційною установою [26].

В Росії виробництво екологічно чистої продукції контролюється відповідно до санітарно-епідеміологічних правил, в яких зазначається, що органічними (екологічно чистими) є продукти харчування, отримані з використанням технологій, що забезпечують їх виготовлення із сировини, отриманої без використання пестицидів та інших засобів захисту рослин, хімічних добрив, стимуляторів росту та відгодівлі тварин, антибіотиків, гормональних та ветеринарних препаратів, ГМО, та не підлягають обробці з використанням іонізуючого випромінювання [17]. Крім цього, на думку деяких російських вчених, екологічно чистий продукт – це продукт, вживання якого не завдає шкоди здоров'ю людини впродовж всього її життя, не справляє негативного впливу на здоров'я його майбутніх поколінь та відзначається високою соціально-економічною ефективністю споживання та виробництва [12, с. 3]. Ця продукція не має спричинювати канцерогенного і мутагенного впливу

на організм людини [20], а процес її виробництва повинен мати на меті підтримку та збереження екосистем [10, с. 12; 19, с. 383].

В Україні єдиним законодавчим документом, що регламентує правила та норми виробництва екологічно чистої продукції, є Закон України «Про органічне виробництво». Згідно з ним, органічна продукція та сировина мають бути вироблені у визначених зонах для ведення органічного сільськогосподарського виробництва. До цієї категорії відносяться натуральна продукція та сировина рослинного і тваринного походження, лісова, бджоло- і рибопродукція, що вирощується, виробляється, переробляється, сертифікується, етикетується, зберігається та реалізується за правилами органічного виробництва. Ця продукція призначається для споживання у переробленому або не переробленому вигляді, має біологічно цінні якості та оздоровчі властивості [7].

За визначеннями вітчизняних дослідників екологічно чистого виробництва екопродукція не може містити у собі речовини, які негативно впливають на здоров'я людини, а вміст в ній різних токсикантів (нітрати, важкі метали, залишки пестицидів, радіонукліди) не має перевищувати встановлених гранично допустимих концентрацій (ГДК) [14]. У виробничо-технологічному процесі забороняється використовувати пестициди та інші засоби захисту рослин, хімічні добрива, стимулятори росту й відгодівлі тварин, антибіотики, гормональні та ветеринарні препарати, ГМО [6, 11]. Виробництво цієї продукції не повинно чинити деструктивного впливу на навколишнє середовище і має сприяти його збереженню та відповідати принципам екологічно збалансованого розвитку [8, 9, 16], також екопродукція має бути виготовлена з нешкідливих матеріалів, які дозволено повторно переробляти, використовувати та безпечно утилізувати [2, с. 117]. Крім цього, на думку учасників загальнонаціональної асоціації генної безпеки України, екологічно чистим є продукт, який вироблено в екологічно безпечному місці [3, с. 32].

Наведені визначення поняття «екологічно чиста продукція АПК» показують, що кожне з них характеризується різними аспектами: в одних дано характеристику екопродукції, описання методів її отримання, в інших акцентується увага на принципах сільськогосподарської екології, раціонального природокористування, основах екоетології [5].

Отже, на нашу думку, *екологічно чиста продукція АПК* – це сільськогосподарська продукція рослинного і тваринного походження, що виготовляється згідно з обов'язковими вимогами законодавчих актів і національних нормативних документів, міжнародних і національних стандартів, процедур інспекції та сертифікації органічного (екологічно чистого) виробництва, характери-

зується високою біологічною цінністю та споживчими властивостями, а процес її виробництва відповідає принципам збалансованого розвитку агроекосистем.

Виробництво екологічно чистої продукції АПК – важливий об'єкт суспільно-географічного дослідження, оскільки, як вже зазначалось, його розвиток тісно пов'язаний з використанням природно-ресурсного і виробничого потенціалу території, розселенням населення, формуванням виробничо-територіальних комплексів, специфікою кон'юнктури ринку тощо. Такий багатоаспектний вплив на процес екологічно чистого виробництва зумовив різні наукові підходи та напрями його вивчення [1, 15, 18]. Основними суспільно-географічними підходами дослідження цієї проблеми є:

- ресурсний (вивчення об'єктивних умов підвищення економічної ефективності екологічно чистого виробництва через оцінку аграрного потенціалу території);
- технологічний (ґрунтується на теорії агропромислових циклів, в процесі функціонування яких провідне місце займають виробничо-технологічні зв'язки між сільським господарством і переробною промисловістю);
- агробізнесовий (економічний механізм отримання прибутків від інвестицій в сільськогосподарське виробництво);
- ринковий (реалізація готової продукції, що залежить від попиту і пропозиції);
- екологічний (дослідження екологічних проблем взаємодії суспільства і природи);
- територіальний (загальні причинно-наслідкові відношення між територіальними ресурсами і суспільним виробництвом, які визначають його розвиток і розміщення).

Серед основних суспільно-географічних напрямів дослідження виробництва екологічно чистої продукції АПК нами виділено такі:

- виокремлення цього виробництва як особливої виробничо-територіальної системи у сфері АПК під впливом споживчого попиту населення і наявності відповідних умов;
- основні принципи формування;
- умови та чинники розвитку;
- структура і територіальна організація виробництва;
- виробництво екологічно чистої продукції АПК і раціональне природокористування;
- виробництво екологічно чистої продукції АПК і експортна орієнтація господарства країни;
- виробництво екологічно чистої продукції АПК: якість і здоров'я населення;
- Україна у світовому виробництві екологічно чистої продукції АПК: потенційні можливості та перспективи.

Як **висновок**, варто зазначити, що в світі нині спостерігається стрімке зростання попиту на еколо-

гічно чистої продукції АПК. Це відкриває великі можливості для реалізації виробничого-технічного і трудового потенціалу країн та успішного розвитку національних ринків екологічно чистої про-

дукції. Виробництво цієї продукції стає необхідною умовою для підвищення рівня екологічної безпеки країн, конкурентоспроможності економіки, подолання еколого-економічних проблем.

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. Артиш В.І. Організаційно-економічні передумови формування ринку екологічно чистої продукції в Україні // Економіка АПК. – 2009. – № 2. – С. 117.
3. Ахмадуллина А. Около экологически чистых продуктов // Прямые инвестиции. – 2005. – № 03 (35). – С. 32.
4. Горшков Д.В. Рынок экологически чистых продуктов: зарубежный опыт и перспективы России // Маркетинг в России и за рубежом. – 2004. – № 6. – С. 15-29.
5. Екотрофологія. Основи екологічно безпечного харчування: Навч. посібник / Т.М. Димань, М.М. Барановський, Г.О. Білявський та ін. / За наук. ред. Т.М. Димань. – К.: Лібра, 2006. – 304 с.
6. Зайчук Т.О. Виробництво екологічно чистих продуктів харчування як стратегічний напрямок розвитку України // Економіка і регіон. – 2009. – № 1 (20). – С. 100-105.
7. Закон України «Про органічне виробництво» від 19.07.2010 № 7003.
8. Кобець М.І. Органічне сільське господарство-що це таке? [Електронний ресурс] // Пропозиція. – 2006. – № 06. Режим доступу до статті: <http://www.ukragroportal.com/propoz/item.html?PropozRubID=3&Year=&NumID=&obl=&ItemID=1972&Page=40>.
9. Костенко І.В. Обґрунтування застосування екологічного маркетингу на підприємствах України // Наук. вісник УкрДЛТУ. – 2003. – Вип. 13.1. – С. 245-247.
10. Лукина А.В. Экологический фактор в современном маркетинге: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05. – Москва, 2003. – 135 с.
11. Милованов Е.В. Органическое движение в мире и Украине // Аптека. – 2006. – № 11 (532). – С. 10.
12. Михненко Т.Н. Социально-экономическая эффективность потребления и производства экологически чистых продуктов и роль предпринимательства в их производстве: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05. – Ростов-на-Дону, 2003. – С. 160.
13. Нагірна В.П. Інтегральний потенціал території у контексті господарської діяльності регіону // Укр. геогр. журн. – 2010. – № 2. – С. 32-39.
14. Основи ведення сільського господарства та охорона земель: посіб. для вищих навч. закл. освіти III-IV рівнів акредитації / Н.Х. Грабак, І.Н. Топіха, В.М. Давиденко, І.В. Шевель. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2003. – 778 с.
15. Пушкар І.М. Сучасні підходи до суспільно-географічного вивчення агропромислових комплексів // Історія української географії. Частина I: Збірник матеріалів Третьої Міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-літньому ювілею академіка Степана Рудницького. – Тернопіль, 2007. – С.133-134.
16. Ратова З.Т., Жарлінська Р.Г., Гольчевська І.М. Особливості розвитку ринку екологічно чистої продукції в Україні (підсумки всеукраїнської наук.-практ. інтернет-конференції «Соціум. Наука. Культура») [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://intkonf.org/category/arhiv/konf1/>
17. СанПиН 2.3.2.2354-08 «Дополнения и изменения № 8 к СанПиН 2.3.2.1078-01 «Гигиенические требования безопасности и пищевой ценности пищевых продуктов» (зарегистрировано в Минюсте России 22.03.2002, регистрационный номер 3326).
18. Топчів О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
19. Юсфин Ю.С., Леонтьев Л.И., Черноусов П.И. Промышленность и окружающая среда. – М.: ИКЦ «Академкнига», 2002. – 437 с.
20. Ярандайкин Р.С. Организационно-правовые проблемы производства и реализации экологически чистой сельскохозяйственной продукции. – М.: РАМИА, 1998. – С. 318.
21. Barrett, Stephen. "Organic" Foods: certification does not protect consumers. NutriWatch: Your Guide to Sensible Nutrition, October 2002. Available from: <http://www.nutriwatch.org/04Foods/organic.html>. June 2010.
22. Bio Suisse Standards for the production, processing and marketing of produce from organic farming. Edition of 1 January 2009.
23. European Union Council Regulation No. 834/2007 of 28 June 2007 on organic production and labelling of organic products and repealing Regulation No. 2092/91 // Official Journal of the European Union. – 2007. – L. 189. – 23 p.
24. FiBL & IFOAM (2009): Global organic agriculture statistics. The Organic-World.net homepage, FiBL. Available from: www.organic-world.net/statistics.html. June 2010.
25. Lockie Stewart, Lyons Kristen, Lawrence Geoffrey, Mummery Kerry Eating. "Green": motivations behind organic food consumption in Australia // Sociologia ruralis. – Vol 42. – Number 1, January 2002. – P. 23 – 40.
26. Organic Foods Production Act (OFPA) of 1990 and regulations in Title 7, Part 205 of the Code of Federal Regulations; CRS Report for Congress. Agriculture: A Glossary of Terms, Programs, and Laws, 2005 Edition (Jasper Womach, Coordinator Agricultural Policy Specialist Resources, Science, and Industry Division).
27. Organic Japanese Agricultural Standard System Standard and Labeling Division, Food Safety and Consumer Affairs Bureau, Ministry of Agriculture, Forestry and Fisheries № 175, 2007.
28. Rodale R. Testimony. New York State public hearing in the matter of organic foods. New York City, Dec 1, 1972.
29. The IFOAM Norms for organic production and processing. Version 2005. – Germany, 2006. – 136 p.
30. The Codex Alimentarius Commission and the FAO/WHO Food Standards Programme. Guidelines for the production, processing, marketing and labeling of organically produced foods. – Rome Italy, 1999. – 91 p.
31. Willer, H. And Klicher, L. The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2011. IFOAM & FiBL. –2011.
32. Zanolli Raffaele, Naspetti Simona. "Consumer motivations in the purchase of organic food: A means-end approach", British Food Journal. –2002. –Vol. 104 Iss: 8. –P. 643 – 653.